

VU Research Portal

Houten schrijfplankjes uit Romeins Vechten. Een militair archief uit de Rijnbedding

Derks, A.M.J.; Vos, W.K.

published in

Archeobrief

2015

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Derks, A. M. J., & Vos, W. K. (2015). Houten schrijfplankjes uit Romeins Vechten. Een militair archief uit de Rijnbedding. *Archeobrief*, 2015(2), 14-22.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Houten schrijfplankjes uit Romeins Vechten

Een militair archief uit de Rijnbedding

Bijna acht jaar geleden kwam door een samenloop van omstandigheden een vergeten verzameling van honderd schrijfplankjes onder ogen van de auteurs. Deze voorwerpen bevonden zich in een omvangrijke amateurcollectie met vondsten uit de Romeinse legerplaats Vechten en zijn onmiddellijke omgeving. De plankjes waren gevonden in de jaren zeventig van de vorige eeuw tijdens grondverzet voor de verbreding van de A12/A27. In 2010 konden zij met een subsidie van de provincie Utrecht voor het provinciaal archeologisch depot worden verworven, waarna archeologen de afgelopen jaren de kans kregen om ze te inventariseren, te conserveren en een eerste studie ernaar te doen. In deze bijdrage worden de

uitkomsten van dit eerste onderzoek naar deze verzameling schrijfplankjes gepresenteerd. Centraal staat de vraag waarvoor de plankjes in de legerplaats van Vechten hebben gediend. Maar eerst bespreken we de recente lotgevallen van deze vondsten en de stand van onze kennis over de rol van verschillende schriftdragers in de Romeinse wereld.¹

Vondstcontext

Sinds het eind van de negentiende eeuw is het bestaan van een Romeinse legerplaats op de zuidoever van de Kromme Rijn bij Vechten bekend.² Toen Rijkswater-

staat in 1977 de snelwegen A12/A27 wilde verbreden, vond dan ook eerst een archeologisch onderzoek plaats. Daarin werd ten onrechte geen enkele aandacht geschonken aan de in het tracé gelegen verlande Rijnbedding. Twee amateurarcheologen die de wegwerkzaamheden nauwlettend volgden deden daarop vele bijzondere vondsten in de storthopen van uit de Rijnbedding afkomstige grond (afbeelding 2). Eén van de opmerkelijkste vondstgroepen bestond uit twee complete houten schrijfplankjes, een aantal nagenoeg complete exemplaren en vele fragmenten. Het begeleidend vondstmateriaal was heel divers en suggereert dat de soldaten in het fort de Rijnbedding hebben gebruikt als een stortplaats voor afval uit hun legerplaats. We nemen daarom aan dat ook de plankjes als afval in de Rijn zijn gedumpt.

- 1 Uitstalling van de door Restaura geconserveerde plankjes.
- 2 De ligging van de legerplaats Vechten en de vindplaats van de houten schrijfplankjes (ster), direct ten zuiden van rijksweg 12. Links op de beeldrand het knooppunt Lunetten en de A27. Rechts als inzet de topografie rondom Vechten, waarin – naast twee restgeulen, parallel aan de A12 – ook in donkergroen de oude loop van de Rijn is afgebeeld, waar de plankjes zijn aangetroffen.

Conserveringsgeschiedenis

Nadat de Vechtense plankjes van de recent verstoorde afvalhopen uit de Romeinse tijd waren gered, zijn zij dertig jaar lang bewaard in een woonhuis in de provincie Utrecht. Een deel van de plankjes is 'nat' gevonden en nadien ook door de vinders onder water gehouden in emmers (afbeelding 4). Een ander deel was op de storthopen van de ontgravingen al door de zon verdroogd (afbeelding 3). Een laatste deel is door de vinders zelf getracht te conserveren. Soms ging dit door het aanbrengen van een beitsachtige substantie, soms ook zijn de objecten gevriesdroogd in het vriesvak van de koelkast. Dat is lang goed gegaan totdat plankjes kromtrokken en uiteindelijk archeologische hulp werd ingeroepen.

Nadat de collectie in 2010 in bezit was gekomen van de provincie Utrecht, is direct gestart met stabilisatie en conservering van de plankjes door Restaura. Vooral de exemplaren die in het water stonden, vergden aandacht, omdat allerlei micro-organismen het hout aantastten. Een ander deel is natgehouden omdat zichtbare tekst aanwezig bleek te zijn die eerst geanalyseerd moest worden.

Een selectie van achttien plankjes met vermoedelijke tekst(fragmenten) is vervolgens eerst naar het Centre

>

for the Study of Ancient Documents (CSAD) in Oxford gebracht en later naar de Vindolanda Trust in Bardon Mill/Hexham om inktsporen met infrarood en andere tekstsporen met geavanceerde technieken zichtbaar te maken en daarmee lezing en ontcijfering te faciliteren. Het fotograferen van de overige plankjes is uitgevoerd door Restaura en door archeologiestudenten van Saxion Hogeschool in Deventer tijdens een werkcollege fotografie (afbeelding 1).

Romeinse schriftdragers en hun functies

Welk doel dienden de plankjes en wat voor soort teksten bevatten zij? Voor een antwoord is het nuttig ons af te vragen welke schriftdragers er in de Romeinse tijd in omloop waren en welke doelen deze dienden. Velen denken bij schriftdragers uit de Romeinse tijd misschien in eerste instantie aan papyrus. Papyri waren vooral in Egypte in omloop, waar de grondstof in overvloed aanwezig was en in de Romeinse tijd op grote

schaal als schrijfmateriaal werd gebruikt. Voor het dagelijkse schriftverkeer in het westelijk deel van het Romeinse rijk waren vooral andere soorten schriftdragers in gebruik: inkttabletten en wastabletten of tabulae ceratae. De twee categorieën dienden deels verschillende doelen. De inkttabletten bestonden uit zeer dunne houten plankjes van enkele millimeters dikte, waarop met inkt werd geschreven. Zij zijn vooral gebruikt voor

Het vondstcomplex van Fectio (Vechten) is met circa honderd plankjes het grootste van Nederland

notities waarmee informatie voor de korte termijn werd vastgehouden.³ Dit type schriftdragers is vooral bekend van de Romeinse legerplaats Vindolanda in Noord-Engeland, waar enige tijd het Negende Cohort van de Bataven was gelegerd. Mede dankzij hun gevarieerde inhoud bieden zij een ongeëvenaarde inblik in de

3 Vervormd schrijfplankje uit Vechten.

4 Een deel van de 'natte' schrijfplankjes zoals ze dertig jaar lang onderwater zijn bewaard.

5 Bronzen schrijfstift of stilus, afkomstig uit de amateurcollectie van Vechten.

6 Fraaie driehoekige inkeping in de zijkant van een dipthychon. Door een identiek exemplaar erop te leggen, ontstond een ruitvormige holte waarin de snoertjes in was werden verzegeld.

5

alledaagse wereld van een legereenheid aan de Romeinse rijksgrens. Wasplankjes daarentegen werden vooral gebruikt voor documenten die langer bewaard moesten blijven, met name om ze als bewijsstuk te kunnen raadplegen. De benaming wasplankjes (*tabulae ceratae*) verwijst naar het kenmerkende gebruik van bijenwas, die – vermengd met houtskool – werd aangebracht op een verdiept schrijfvlak, waarin vervolgens met een metalen schrijfstift (*stilus*) kon worden geschreven (afbeelding 5). Door het contrast van de in zwarte was ingekraste tekens tegen de heldere achtergrond van het hout werd de tekst leesbaar.

Wasplankjes zijn in het westelijke deel van het Romeinse rijk vooral gevonden op plaatsen waar hout goed in de bodem is geconserveerd. Hoewel het vondstcomplex van Fectio (Vechten) met circa honderd plankjes de grootste tot dusver uit Nederland bekende verzameling van houten schrijfplankjes vormt, behoort het op Europese schaal slechts tot de subtop; van de belangrijkste vindplaatsen Londinium (Londen), Vindonissa (Windisch), Pompeii (Pompeji) en Herculaneum (Ercolano) zijn wel 250 tot zeshonderd exemplaren bekend.

Typen codices

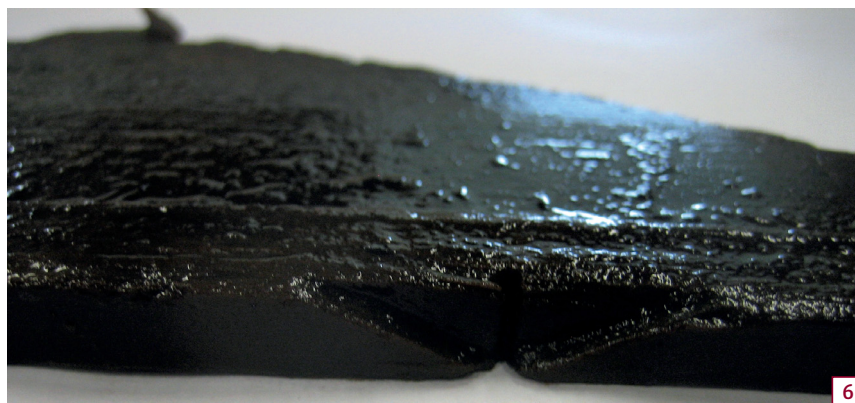
Tabulae ceratae werden doorgaans in een set (*codex*) van twee, drie of meer exemplaren gebruikt, waarbij het eerste en het laatste plankje aan de buitenzijde geen verdiept schrijfvlak hadden, maar glad waren gelaten; de met was bestreken en beschreven zijden waren zo altijd afgedekt en beschermd. In vakjargon spre-

ken we van een diptychon of duplex (tweeluik), triptychon of triplex (drieluik) of polyptychon of multiplex (meerluik). Elke set plankjes was door rijgkoordjes in de rug verbonden en werd met een tweede koordje dichtgebonden. Eventueel kon de codex met dit tweede koord ook tegen ongewenste inspectie door onbevoegden worden verzegeld. Daarvoor werden de uiteinden van het koord in een uitsparing in de smalle kant van de lange zijden van de plankjes samengebracht, over de knoop een laagje was aangebracht en daarin een zegel gedrukt (afbeelding 6).⁴

De lengte van de tekst bepaalde in eerste instantie of een diptychon, triptychon of polyptychon nodig was. Daarnaast was ook de aard van de tekst van invloed. Getuigsschriften (*testationes*) als contracten en testamenten hadden doorgaans de vorm van een triptychon (afbeelding 7). Dergelijke oorkonden waren eigenlijk dubbeloorkonden, omdat ze bestonden uit twee min of meer identieke teksten: een originele verzegelde tekst die diende als bewijsstuk, de zogenaamde *scriptura interior*, en een ingekort afschrift daarvan voor snelle inspectie, de *scriptura exterior*. Wanneer we ons zulke oorkonden voorstellen als een boekje van zes pagina's inclusief kaft, dan was de originele tekst te vinden op bladzijde 2 en 3 en het afschrift op bladzijde 5 (afbeelding 8).⁵

Om misbruik door latere wijzigingen in de tekst te voorkomen, moesten dergelijke documenten volgens een onder keizer Nero, vermoedelijk in 61 na Christus genomen senaatsbesluit aan strikte verzegelingsvoorschriften voldoen.⁶ De tekst van het origineel op pagina 2 en 3 moest daarvoor apart worden verzegeld. De eerste twee plankjes werden halverwege de lange zij-

>

6

den op enige afstand van de boven- en onderkant twee keer doorboord. De twee zo ontstane gaatjes kwamen in het midden van pagina 4 uit in een smalle verdiepte strook (sulcus). Nadat de tekst van de oorkonde in de waslaag geschreven was, werden de plankjes op elkaar gelegd en werd vanaf de buitenzijde van het eerste plankje een koord door de twee gaatjes gehaald en in de sulcus met elkaar verknoopt. Deze werd daarop met was gevuld, waarin ten slotte de getuigen hun zegels drukten; direct naast hun zegel vermeldden zij hun naam. Zo lang de zegels intact waren, had de oorkonde rechtsgeldigheid.

Houtsoort van de Vechtense plankjes

Na deze schets van enkele algemene kenmerken van wasplankjes is het tijd ons met het Vechtense materiaal bezig te houden. De plankjes zijn door BIAAX-Consult op houtsoort onderzocht. Daaruit kwam naar voren dat ze van uitheemse houtsoorten zijn gemaakt, namelijk zil-

Zeker zeventien plankjes zijn aantoonbaar als getuigschrift geïdentificeerd

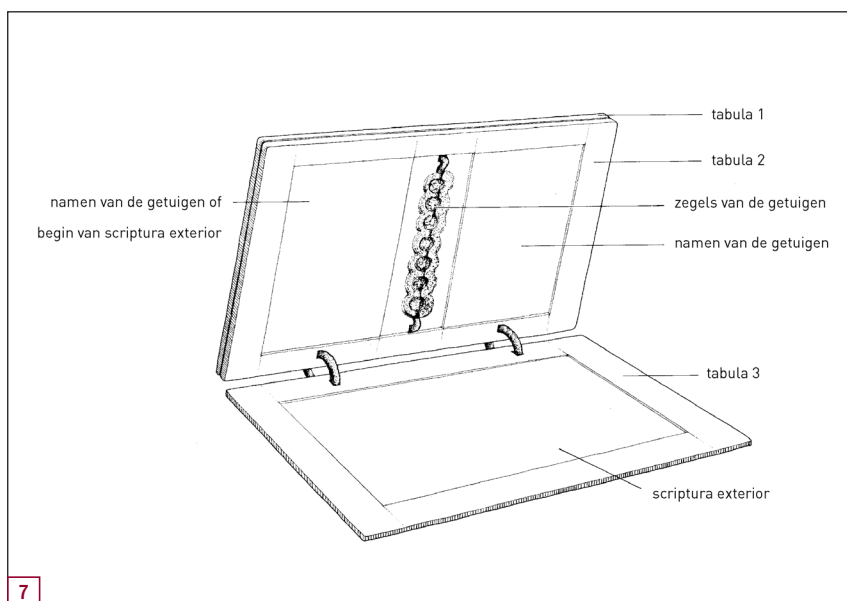
verspar (*Abies alba*) en fijnspar of larix (*Picea abies*/Larix). Dit is in overeenstemming met het beeld van andere vindplaatsen waarin de genoemde houtsoorten eveneens domineren. Beide soorten komen in de Romeinse tijd niet in Nederland voor. De dichtstbijzijnde

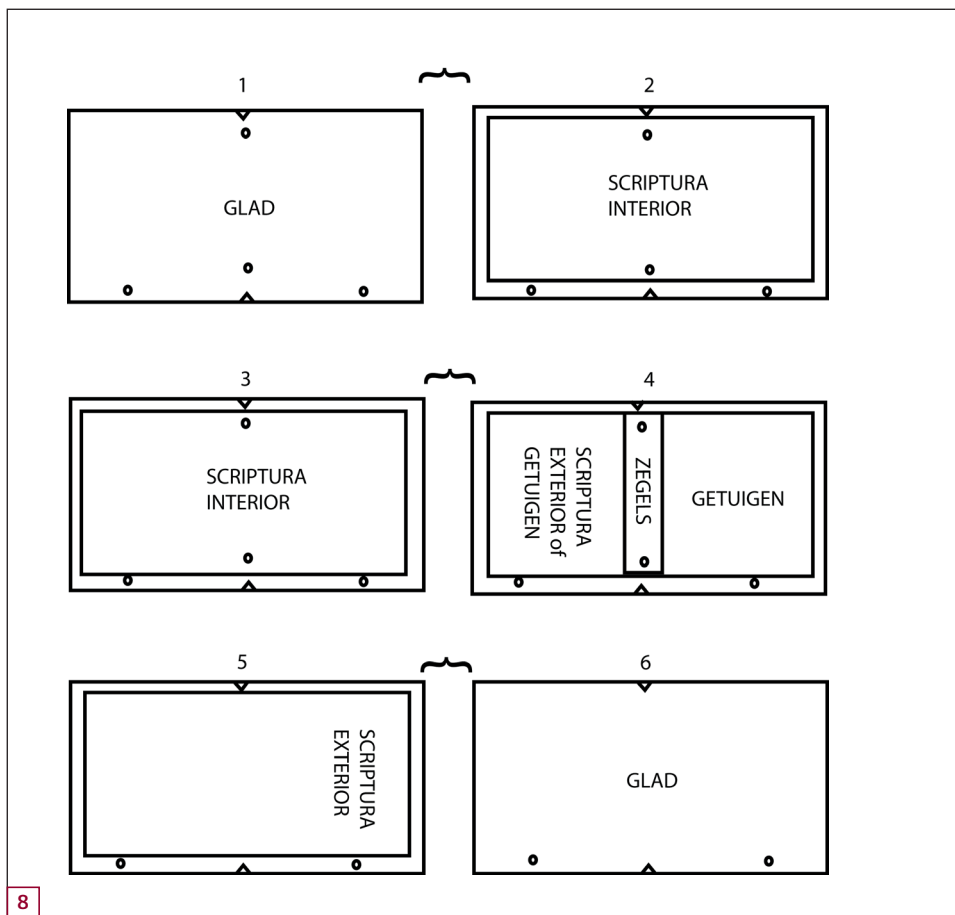
herkomstgebieden bevinden zich in Midden- en Zuid-Duitsland. Het hout moet vanuit deze gebieden zijn ingevoerd. Over de productieplaatsen van de plankjes is niets bekend. Heel goed denkbaar is dat de ruwe grondstof naar het Nederrijngebied is getransporteerd en in bijvoorbeeld Keulen tot plankjes is bewerkt.

Formele kenmerken

De wastafeltjes van Vechten zijn rechthoekig en hebben een gemiddelde omvang van 150 bij 100 bij 10 millimeter. Met lengtes tussen de 115 en 181 millimeter en enkele uitschieters tot 189 en zelfs 191 millimeter is er echter een behoorlijke variatie waarneembaar.

Veel Vechtense plankjes hebben doorboringen. Die bevinden zich in de opstaande rand of in het verdiepte vlak (afbeelding 9). De gaatjes in de rand bevinden zich in alle gevallen aan de lange zijden: zij waren bestemd voor rijgkoordjes die de rug van een codex bijeenhielden en als een soort scharnier fungeerden. De doorboringen in het verdiepte schrijfvlak zijn soms in de sulcus aanwezig, maar dit is lang niet altijd het geval. Zes keer zijn gaatjes aangetroffen in een plankje met een gladde buitenzijde en een schrijfvlak zonder herkenbare sulcus. Het betreft dan logischerwijs de eerste tabula van een triptychon.⁷ Zonder dat ook maar het geringste spoor van een getuigenzegel bewaard is, kan zo dus indirect uit de aanwezigheid van gaatjes in de middenstrook van een wastafeltje worden afgeleid dat zo'n plankje deel heeft uitgemaakt van een door getuigen verzegelde oorkonde. Als we de tweede tabula met sulcus gebruiken voor de bepaling van het minimum aantal individuen, dan tellen we onder de plankjes van Fectio ten minste zeventien testationes.

8

Datering

Omdat het bij de plankjes in feite om losse vondsten gaat, kan uit de vondstcontext geen informatie over hun datering worden gehaald. De plankjes zelf zijn over het algemeen moeilijk te dateren, maar zowel jaar-ringonderzoek als formele kenmerken kunnen aanknopingspunten bieden.

Dendrochronologisch onderzoek heeft nog niet plaatsgevonden. Wel is vastgesteld dat het aantal jaarringen van de plankjes sterk uiteenloopt en varieert van zes tot 85. De meeste plankjes hebben niet veel meer dan 25 tot veertig jaarringen. Ook de dikte van de jaarringen

verschilt. Hoewel de plankjes niet van eikenhout zijn, bieden deze verschillen hoop dat dendrochronologisch onderzoek nog tot een nadere datering kan leiden.

Op basis van het eerder aangehaalde senaatsbesluit onder keizer Nero kan voor sommige plankjes een relatieve datering worden gegeven. Plankjes die de voor de verzegeling vereiste aanwezigheid van twee gaatjes in de middenstrook vertonen, moeten ná de bekendma-

>

7 Reconstructie van een triptychon, opengeslagen op bladzijde 4/5 met zicht op de sulcus en de zegels van de getuigen.

8 Tekening van de indeling van een triptychon met de verschillende bladzijden.

9 Voorbeeld van een schrijfplankje met verschillende soorten doorboringen.

9

RESTAURA

100 MM

10

king van dit besluit worden gedateerd. Aan het ontbreken van deze gaatjes kan echter niet altijd daterende waarde worden toegekend: in deze gevallen kan het om tabula 3 van een volgens de voorschriften verzegelde getuigenoorkonde gaan, maar ook om tabula 1 van een diptychon of om een van de tabulae van een triptychon.

Tekst op de binnenzijde

Op enkele plankjes zijn nog minieme sporen van was bewaard gebleven, maar daarin zijn geen resten van tekst herkenbaar. Met de was zijn helaas ook de sporen van de laatste daarin gekraste tekst verdwenen. Alleen als de schrijver destijds zo hard op zijn stilus heeft doorgedrukt dat de letters niet alleen in de was, maar ook in het hout zijn terechtgekomen, zijn sporen van schrift bewaard (afbeelding 10). Soms gaat het om een of enkele regels, en in een geval zijn zelfs tien regels tekst herkenbaar (afbeelding 11). Alle bevindingen zijn ingevoerd in een database. Daarbij zijn naast het vermoede aantal regels ook andere

kenmerken genoteerd, zoals of er sprake was van een regelmatige interlinie, of beide zijden van een plankje schrift bevatten, enzovoort. De moeizame klus van ontcijfering van de schaarse tekstsporen moet echter nog beginnen. De Engelse experts die zich erover hebben gebogen is het niet gelukt om klaarheid te brengen. Dit heeft verschillende oorzaken. Belangrijk is de fragmentatie van de tekstdragers (slechts twee complete tabulae) en de conserveringsgraad van de tekst (tekst ondiep ingekrast en incompleet, beschadigd, gebarsten of verdwenen door behandeling en conservering). Tegen deze achtergrond zijn de verwachtingen over een succesvolle ontcijfering in de nabije toekomst niet hooggespannen.

Tekst op de buitenzijde

Ook op de vlakke buitenzijde van de plankjes kan tekst zijn aangebracht. Die kon zijn ingekrast met een stilus, maar dikwijls werd ook inkt gebruikt. Het gaat meestal om namen van adressanten en/of afzenders van brie-

11

10 Fraaie inkervingen van tekst op een deel van een schrijfplankje uit Vechten.

11 Verschillende regels tekst op een Vechtens schrijfplankje.

12 Plankje met inktsporen van tekst op de zijkant, dat kan worden gelezen als DETESTAMENTO API.

ven. Bekende voorbeelden zijn de plankjes uit de legerplaats van Valkenburg (Zuid-Holland) gericht aan respectievelijk dokter Albanus uit Toul en aan de soldaat Tigernilus uit een Gallisch cohort.⁸ Zulke duidelijke teksten zijn er niet in Vechten: het blijft bij vage kraslijnen met hanenpoten, die echter wel vergelijkbaar zijn met adressen op plankjes uit bijvoorbeeld Vindonissa. Verder kan ook op de rug van een codex tekst voorkomen. Dit was vooral bij testationes gebruikelijk. Om in

tekstdragers is echter vergelijkbaar met Vindonissa met een aandeel van ongeveer 14 procent (vijftien stuks) van het totaal. Daarbinnen is een groot verschil in het aantal regels tekst. Op slechts negen plankjes is meer dan één regel tekst herkenbaar. Vrijwel nergens is over elkaar geschreven tekst aangetroffen. Daaruit zou men kunnen concluderen dat de plankjes maar één keer zijn gebruikt. Het is echter ook denkbaar dat maar één keer een tekst is doorgedrukt in het hout. Een onderzoek naar handschriften zou dit kunnen verduidelijken. Ook in Vindonissa is hiernaar gekeken en zijn op negentig plankjes 102 verschillende handschriften herkend.

Aanzet tot interpretatie

Wat stond er nu op de plankjes van Vechten? Waar en door wie werden zij bewaard voordat zij in de Rijnbedding werden gedumpt en waarom en wanneer werden zij weggegooid? Zonder ook maar een letter van de oorspronkelijke tekst ontcijferd te hebben, kan over deze vragen alleen gespeculeerd worden. De beste aanwijzingen voor de inhoud zijn te halen uit de formele kenmerken van de plankjes en uit een vergelijking van het Vechtense materiaal met andere, beter gedocumenteerde vindplaatsen. Duidelijk mag zijn geworden dat tabulae ceratae vooral gebruikt werden voor documenten die langer bewaard moesten blijven. Dat laat nog veel mogelijkheden open. Hebben we te maken met private archieven van individuele soldaten? Of met delen van het centrale archief van de legerplaats? Of met een mix van beide?

Uit Vindolanda en Egypte kennen we de brief schrijvende soldaat. Een in dit genre terugkerend thema is de soldaat die zich erom beklagt zijn familie en vrienden wel trouw brieven te schrijven, maar nooit iets van zijn adressanten terug te horen. Als deze klaagzangen meer dan een literair topos zijn, kan in de legerplaatsen van indrukwekkende archieven van persoonlijke correspondentie geen sprake zijn geweest.

De vraag is verder waar andere voor de individuele soldaat relevante stukken als schuldverklaringen of testa- >

Ruim een derde van de uit Vechten bewaarde plankjes draagt tekstresten

een archief het juiste document snel te kunnen terugvinden, noteerde men op de buitenzijde het onderwerp of een naam, vergelijkbaar met de rugtitel op een hendaags boek. Voorbeelden ervan zijn niet talrijk, maar opmerkelijk genoeg is er een prachtig exemplaar uit Vechten (afbeelding 12). Daarop zijn de woorden DETESTAMENTO API te lezen, die vertaald mogen worden als 'over het testament van Apus'.⁹

Wanneer alle tekst aan de binnenzijde (28 keer), de adressen op de buitenzijde (zes keer), en de inktresten (drie keer) worden samengebracht, draagt ruim een derde van de uit Vechten bewaarde plankjes (37 stuks) tekstresten. Vergeleken met bijvoorbeeld Vindonissa waar 'slechts' negentig van de 612 plankjes tekst opleverden, is dat veel. De 'leesbaarheid' van de Vechtense

menten werden bewaard.¹⁰ Afgaand op de veelvuldige verwijzing naar wilsbeschikkingen in grafinscripties van in actieve dienst overleden soldaten, moeten velen er tijdens hun diensttijd een onder handbereik hebben gehad. Bewaarde hij deze in zijn manschapsbarak of werden zij centraal opgeslagen in het archief van de legerplaats? De in inkt geschreven inhoudsopgave op de rug van een van de Vechtense plankjes suggereert het laatste.

Onder de zeventien geïdentificeerde testationes kunnen ook allerlei koopovereenkomsten of schuldverklaringen worden verwacht. Het vergt weinig voorstellingsvermogen om te bedenken dat de leiding van de

Er werden gegevens verzameld over de manschappen en militairen hadden een dagtaak aan de verwerking van deze informatie

legerplaats regelmatig met derden allerlei contracten voor de eenheid afsloot, die resulteerden in stukken voor het centrale archief van de legerplaats.

Voor het bestaan van dergelijke legerarchieven beschikken we uit verschillende kampen ook over indirect bewijsmateriaal.¹¹ In het hoofdkwartier werden dagelijks vele gegevens verzameld over de manschappen en elke eenheid had militairen in haar gelederen die in de officia en tabularia van het legerkamp een dagtaak hadden aan de verwerking van deze informatiestroom. Die zal voor de korte termijn in vluchtige notities zijn gevat waarvoor andere schriftdraggers dan wasplankjes kunnen zijn gebruikt. We weten echter niet hoe de ingezamelde informatie vervolgens in overzichten en verzamelstaten duurzaam werd gearchiveerd.

Resteert de vraag waarom en wanneer het materiaal is weggegooid. We kennen niet de vondstcontext in de Rijnbedding en ook onthullen de plankjes geen namen van legereenheden waarvan we weten wanneer ze in Fectio verbleven. Mogelijk is het materiaal op één moment gedumpt, bijvoorbeeld toen een eenheid vertrok of tal van soldaten tegelijkertijd afzwaaiden en de in de plankjes gedocumenteerde informatie haar waarde verloor. De omstandigheid dat wasplankjes gemakkelijk konden worden hergebruikt en dat slechts twee plankjes compleet zijn bewaard, laat echter ook de optie open dat het om verzameld afval van gebroken wasplankjes gaat waarvoor recycling niet meer aan de orde was. Toekomstig onderzoek naar de tekst en wellicht de Rijnbedding zullen dit kunnen uitwijzen.

Noten

- 1 Het aantal individueel uitgedeelde inventarisnummers bedraagt 102; een uitvoerig intern rapport is afgelopen winter aan de provincie aangeboden, zie Vos (2014). De auteurs danken de amateurarcheologen B. en W. Elberse voor dertig jaar lang zorg dragen voor de plankjes, L. Wouters en M. de Jong (provincie Utrecht) als opdrachtgever van het onderzoek, dr. L.I. Kooistra (BIAx Consult, Zaandam) voor de houtdeterminatie, en Restaura (Haalen) voor conservering. Eerder hebben zij samen in dit kader de bijvangst (houten kammen) gepubliceerd, zie Derks en Vos (2010a en 2010b).
- 2 Polak en Wynia (1991); Hessing e.a. (1997); Zandstra en Polak (2012).
- 3 Bowman, Thomas en Tomlin (2010), met verwijzingen naar eerdere publicaties. De teksten betreffen verlofaanvragen, rekeningen, statusrapporten, maar ook verjaardagsfeestjes en de vraag om onderbreken, warme sokken en bier (*Tabulae Vindolandenses II*, 186, 291, 346). Voor vergelijkbare teksten werden in de legerplaats van Dura Europos (Syrië) papyri en in Bu Njem (Libië) ostraka gebruikt.
- 4 Speidel (1996), 28–29. Of voor de verzegeling ook zegeldoosjes konden worden gebruikt, zoals tot voor kort algemeen werd aangenomen, is omstreden, vgl. Derks en Roymans (2002); Andrews (2013). Voor de hier gepresenteerde interpretatie van de wasplankjes is dat echter niet direct relevant.
- 5 Speidel (1996), 22–23; niet zeker is of de scriptura exterior altijd dwars op de lengterichting – lees nerfrichtung – van het plankje is geschreven.
- 6 Suetonius, *Nero*, 17; Tacitus, *Annales* xiv, 40.
- 7 Het is denkbaar dat er nog een bladzijde tussenkwam en de sulcus pas op pagina 6 aanwezig was. Dat zou de gehele codex tot 8 pagina's maken, oftewel vier plankjes, uitgaande van een samenvatting van de officiële tekst op pagina 7.
- 8 *L'Année Epigraphique* 1975, 634; De Hingh en Vos (2005), 115, 167.
- 9 De lezing van API is discutabel. Alternatieven zijn APE of APF, maar ook die zijn niet zeker.
- 10 In Vindonissa zijn ook houten ontslagoorkonden gevonden met honestam missionem dedit/dedimus. Speidel (1996), 90–93, vnr. 1.
- 11 Zie de vondst in de principia van het castellum van Niederbieber van een altaarsteen gewijd door een librarius aan de genius tabularii n(umeri) B(rittonum) A(ntoninianorum). In dezelfde ruimte is ijzeren hang- en sluitwerk van kasten gevonden, hetgeen erop kan duiden dat schrijfplankjes daarin waren opgeslagen, vgl. Johnson (1983), 118.

Literatuur

- Andrews, C. (2013), 'Are Roman seal-boxes evidence for literacy?', in: *Journal of Roman Archaeology* 26, 423–428
- Bowman, A.K., J.D. Thomas en R.S.O. Tomlin (2010), 'The Vindolanda Writing-Tablets, *Tabulae Vindolandenses IV*, Part 1, in: *Britannia* 41, 187–224
- Derks, T. en N. Roymans (2002), 'Seal-boxes and the spread of Latin literacy in the Rhine delta', in: A.E. Cooley (ed.), *Becoming Roman, writing Latin? Literacy and epigraphy in the Roman West*, Portsmouth, Rhode Island (JRA Suppl. Ser. 48), 87–134
- Derks, T. en W. Vos (2010a), 'Wooden combs from the Roman fort at Vechten: the bodily appearance of soldiers', in: *Journal of Archaeology in the Low Countries* 2, nr. 2, 53–77
- Derks, T. en W. Vos (2010b), 'Houten kammen uit Romeins Vechten. Lichaamsverzorging in een soldatengemeenschap', in: *Archeobrief* 14, nr. 3, 2–6
- Hessing, W.A.M., M. Polak, W.K. Vos en S.L. Wynia (red., 1997), *Romeinen langs de snelweg. Bouwstenen voor Vechten verleden*, Abcoude/Amersfoort
- Hingh, A. de, en W.K. Vos (2005), *Romeinen in Valkenburg (ZH). De opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae*, Leiden
- Johnson, A. (1983), *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces*, London
- Polak, M. en S.L. Wynia (1991), 'The Roman Forts at Vechten. A Survey of the Excavations 1829–1989', in: *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 71, 125–156
- Speidel, M.A. (1996), *Die römischen Schreibtafeln von Vindonissa. Lateinische Texte des militärischen Alltags und ihre geschichtliche Bedeutung*, Brugg (Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa 12).
- Vos, W.K. (2014), 'Correspondentie uit Fectio'. *Romeinse houten schrijfplankjes uit Bunnik–Vechten*, Oosterbeek (intern rapport Provincie Utrecht)
- Zandstra, M.J.M. en M. Polak (2012), *De Romeinse versterkingen in Vechten–Fectio. Het archeologische onderzoek in 1946–1947*, Nijmegen (Auxiliaria 11)